

بررسی پارادوکس و حس آمیزی
در غزلیات بیدل دهلوی
◀ دکتر گیانش رستمی ▶

نشر ادبی صدا

الحمد لله رب العالمين

فریاد بی صدا

(بررسی پارادوکس و حسامیزی در غزلیات بیدل دهلوی)

پژوهش و نگارش

دکتر کیانوش رستمی

انتشارات شاپورخواست

خرم آباد

۱۴۰۰

سرشناسه	رستمی، کیانوش، ۱۳۴۷
عنوان و نام پدیدآور	فریاد بی صدا (بررسی پارادوکس و حسامیزی در غزلیات بیدل دهلوی)
مشخصات نشر	کیانوش رستمی
مشخصات ظاهری	خرم آباد: انتشارات شاپور خواست ۱۴۰۰.
شابک	۱۸۰ ص.
وضعیت فهرست نویسی	فیا : ISBN: 978 - 600 - 260 - 531 - 3
عنوان دیگر	کتاب نامه: ص. [۱۶۹] - ۱۷۴.
موضوع	بررسی پارادوکس و حسامیزی در غزلیات بیدل دهلوی
موضوع	بیدل دهلوی، عبدالقادر بین عبدالخالق، ۱۰۵۴-۱۱۳۳ ق. - - نقد و تفسیر
موضوع	شعر فارسی - - قرن ۱۲ ق. - - تاریخ و نقد
موضوع	Persian poetry- - 18 centry----History and criticism
موضوع	Paradox in litretre
موضوع	Synesthesia in liteture
رده بندی کنگره	PIR ۶۶۵۵
رده بندی دیویی	۸ فا ۱/۵
شماره کتاب شناسی ملی	۷۶۱۴۰۷۲

فریاد بی صدا

(بررسی پارادوکس و حسامیزی در غزلیات بیدل دهلوی)

نویسنده

دکتر کیانوش رستمی

انتشارات شاپور خواست

خرم آباد، همراه: ۰۹۱۶۳۹۸۴۰۱۱

www.Shapour-khast.ir

Email: info@shapour-khast.ir

امور کامپیوتری: فرشته صیادبیرانوند- طرح جلد: یاسر دلفان

شمارگان: ۵۰۰ نسخه- چاپ: روز- نوبت چاپ: اول ۱۴۰۰

شابک: ۳- ۵۳۱- ۲۶۰ - ۶۰۰ - ۹۷۸

بها: ۴۰۰۰۰ تومان

به

استاد ورجاوند

و فرهیخته

دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی

با همه‌ی بی‌نیازی‌اش

فهرست

عنوان	صفحه
پیش‌گفتار	۱۱
مقدمه	۱۷

بخش نخست

احوال، آثار بیدل و ویژگی‌های شعری او

نام و نسب بیدل	۲۵
آغاز شاعری بیدل	۲۷
حوادث زندگی بیدل	۲۷
تولد و وفات بیدل	۲۸
اخلاق بیدل	۲۹
مذهب بیدل	۳۴
آزادگی بیدل	۳۵
اهمیت معاش و اقتصاد زندگی	۳۶
ظلم‌ستیزی بیدل	۳۶
عرفان بیدل	۳۸
آثار بیدل	۴۲

- ۴۳ ۱. عرفان
- ۴۳ ۲. طور معرفت
- ۴۴ ۳. طلسم حیرت
- ۴۵ ۴. محیط اعظم
- ۴۶ ۵. رباعیات
- ۴۶ ۶. چهار عنصر
- ۴۷ ۷. رقعات
- ۴۷ ۸. نکات
- ۴۸ نظرات مختلف درباره‌ی بیدل
- ۴۹ بیدل شاعر آینه‌ها
- ۵۰ بیدل شاعر اندیشه‌ها
- ۵۱ بیدل، عارف به زوایای نهان
- ۵۳ علت گم‌نامی بیدل
- ۵۴ ویژگی‌ها و عناصر سبکی شعر بیدل
- ۵۶ ۱. استفاده از ترکیب‌های خاص
- ۵۷ ۲. انتخاب اوزان عروضی خاص
- ۶۰ ۳. کاربرد ردیف‌های مشکل
- ۶۱ ۴. وابسته‌های عددی خاص
- ۶۲ ۵. تشخیص
- ۶۴ ۶. تجرید
- ۶۴ ۷. اسلوب معادله یا تمثیل
- ۶۶ ۸. کاربرد موتیوهای جدید

۹. استفاده از ادات خاص تشبیه ۶۶
۱۰. قافیه در شعر بیدل ۶۷
۱۱. بازی با کلمه یا کاری کلماتور ۶۹

بخش دوم

- نگرشی اجمالی بر پارادوکس در فلسفه و منطق و آثار صوفیان اسلامی
- پارادوکس در فلسفه و منطق ۷۳
- پارادوکس در آثار صوفیه ۷۸
- تناسب شطح با پارادوکس ۸۰
- اصل و ریشه‌ی واژه‌ی پارادوکس ۸۵
- اهمیت زبان پارادوکس ۸۷
- شیوه‌ی درک زبان پارادوکس ۸۸

بخش سوم

پارادوکس در غزلیات بیدل

- موج گوهر ۱۰۴
- وحدت در کثرت، کثرت در وحدت ۱۰۹
- جامه‌ی عربانی ۱۱۱
- زور ناتوانی‌ها ۱۱۴
- فریاد بی صدا ۱۱۶
- خنده گریستن ۱۱۹
- شعله‌ی خاموش ۱۲۱
- نمونه‌های دیگر ۱۲۱
- قفس رهایی ۱۲۲

۱۲۴ پیکر موج از شکست خویش جوشن می‌شود!

۱۲۶ شواهد دیگری از غزلیات بیدل

۱۳۱ ترکیب حسامیزی و تصاویر پارادوکسی در یک بیت

بخش چهارم

حسامیزی

۱۴۱ حسامیزی و استعاره

۱۴۴ ارزش و جایگاه حسامیزی از دید زیبایی‌شناسی

۱۴۶ رنگ و حسامیزی

۱۴۹ تعریف حسامیزی

بخش پنجم

حسامیزی در غزلیات بیدل

۱۵۹ آمیزش حس شنوایی با بساوایی یا (بساوایی با شنوایی)

۱۶۱ آمیزش حس شنوایی با چشایی و (چشایی با شنوایی)

۱۶۲ آمیزش حس شنوایی با بویایی و (بویایی با شنوایی)

۱۶۴ آمیزش حس بینایی با شنوایی و (شنوایی با بینایی)

۱۶۹ آمیزش حس بینایی با بساوایی و (بساوایی با بینایی)

۱۶۹ آمیزش بینایی با چشایی و (چشایی و بینایی)

۱۶۹ آمیزش حس بینایی با حس بویایی و (بویایی با بینایی)

۱۷۱ آمیزش بویایی با چشایی (چشایی با بویایی)

۱۷۲ آمیزش بساوایی با بویایی (بویایی، بساوایی)

۱۷۳ پس‌گفتار

۱۷۵ کتاب‌نامه

پیش‌گفتار

به پیری هم نفهمیدیم، افسوس! که دنیا بازی طفلانه‌ی کیست؟
(۲۹۱/۳)^۱

این کتاب حاصل سال‌ها هم‌دمی و سیر و گلگشت در جهان پُر از راز و رمز و پیچیده‌ی بیدل دهلوی است. بیدل شاعری پُرگوست بدین روی، تنها آثار منظوم او را نزدیک یک‌صد هزار بیت برشمرده‌اند. وی علاوه بر بیان فوق‌العاده‌ی هنری، خداوندگار ادب و حکمت نیز هست. قلمرو سخن بیدل تقریباً همه‌ی مضامین و زمینه‌های فکری زندگی بشری را در بر می‌گیرد؛ از اخلاق اجتماعی تا مردانگی و آزادگی، از ظلم‌ستیزی تا دوست‌شناسی، از خودآگاهی تا از خودبیگانگی انسان و ... همه‌ی مسائل و موضوعاتی هستند که به فراوانی در آثار بیدل به چشم می‌خورد.

زبان بیدل به سبب بهره‌گیری از ترفندهای هنری و خیال‌انگیز، در نگاه نخست برای خواننده سخت به نظر می‌آید. او با کلمات معمولی و عادی رستاخیز و محشر به‌پا می‌کند. «ذهن او [بیدل] به اندازه‌ای سیال است که هیچ گوشه‌ای را از تخیل و تفکر نگذاشته که آن‌جا سری نکشیده است.» (سلجوقی، ۳۴: ۱۳۸۰)

۱. عدد سمت راست نشانه‌ی بیت و عدد سمت چپ نشانه‌ی صفحه‌ی دیوان غزلیات بیدل به همت حسین آهی است.

نویسنده‌ی کتاب «جهان بیدل» برای ورود به دنیای بیدل و درک مفاهیم او چهار عنصر را لازم و ضروری می‌داند، از جمله:

۱. آشنایی با شعر سبک هندی به‌ویژه سبک شعری خود بیدل؛

۲. ذوق هنری و تخیل؛

۳. آشنایی حداقلی با عرفان، فلسفه و ادبیات عرفانی؛

۴. گزینش و آغاز کردن و قناعت کردن با مصرع‌ها یا تک‌بیت‌های مهم

و جالب از بیدل و به خاطر سپردن آن‌ها. (حسینی فطرت، ۱۳۹۳: ۶۰)

برای رسیدن به سرزمین رنگارنگ و شگفت‌انگیز بیدل باید راه‌های پر پیچ و خم و ناهموار را سپری کرد. دو نوع ترفند هنری که بسامد آن‌ها در غزلیات بیدل نمود بیش‌تری دارد، «پارادوکس» و «حسامیزی» است. در این پژوهش شرح احوال، آثار و ویژگی‌های شعری او نیز مورد کندوکاو قرار گرفته است. عناصر سبکی‌ای که باعث امتیاز او بر دیگر شاعران سبک هندی شده که او و شعرش را از گونه‌ای دیگر کرده نیز بررسی شده است. می‌توان گفت بیدل صاحب سبک خاص خود است و سبک یعنی هنجارشکنی و انحراف از معیارهای رایج در زبان، با این‌که فارسی، زبان مادری بیدل نبوده، اما او توانسته است اندیشه‌های حکمی بلند خود را در قالب این زبان شیرین (فارسی) بریزد.

هنجارگریزی، خلق تصاویر هنری متناقض‌نما و آفریننده‌ی رستاخیزی عجیب در واژگان از مهم‌ترین‌های مؤلفه‌های شعری بیدل است.

بیدل نفسم کارگه حشر معانی است

چون غلغله‌ی صور قیامت کلماتم

شفیعی کدکنی درباره‌ی این بیت می‌نویسد: «همیشه از این بیت بیدل به یاد نظریه‌ی "رستاخیز کلمات" در مکتب فرمالیسم روسی می‌افتم و احساس می‌کنم که آن‌چه را ایشان در تعبیر رستاخیز کلمات استنباط می‌کرده‌اند، بیدل نیز، به‌گونه‌ای غریزی احساس می‌کرده‌است.» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۸: ۱۳۰)

برای شاعر و عارف بزرگی چون بیدل دیدن با گوش نه تنها شگفت نیست بلکه امکان‌پذیر است هرچند این موضوعات برای عوام، قابل هضم نیست و اصولاً آن را خلاف عادت می‌دانند؛

گوش مروتی کو کز ما نظر نپوشد

دستِ غریق یعنی: فریاد بی‌صدایم

(۹۱۴/۱۹)

سخن بیدل حاصل اضداد است و زیبایی کلام او نیز در همین سازگاری ناسازهاست. او در دو بیت زیر این مسئله را روشن کرده است:

اضداد ساز انجمن یک حقیقت‌اند

مینا ز معدنی‌ست که آن جاست سنگ هم

(۹۰۸/۲۵)

خاکم به باد می‌رود و آتشم به آب

انشای صلح‌نامه‌ی اضداد می‌کنم

(۹۱۵/۵)

آری بیدل کسی است که با توانمندی و قدرت شگرف و خارق‌العاده‌ی خود، توانسته بین اضداد، صلح‌نامه بنویسد و آنان را آشتی دهد. چه، او بر آن است که اضداد از یک کان (معدن) هستند.

تصویرهای پارادوکسی و حسامیزی با بسامد بسیار و چشم‌گیری در شعر بیدل یک عامل سبکی است. بیدل قهرمان مسلم این میدان است، هرچند نمونه‌ی این تصویرها در شعر دیگر شاعران از جمله: خاقانی، نظامی، مولوی، سنایی و سهراب سپهری نیز دیده می‌شود. در این اثر ضمن مروری بر پارادوکس و حسامیزی نمونه‌های آن را در شعر بیدل نشان داده‌ایم. امید است این کتاب کوچک بتواند در معرفی گوشه‌هایی از اندیشه و سبک شعری بیدل گام مؤثری باشد.

در پایان بر خود بایسته می‌دانم از همه‌ی فرهیختگان و بزرگوارانی که در به سامان رسیدن این کتاب مرا یاری دادند، سپاس‌گزاری کنم:
- از مدیر ارجمند و فرهیخته‌ی انتشارات شاپورخواست خرم‌آباد سیدیدالله ستوده که چون همیشه با گشاده‌رویی از چاپ این کتاب استقبال کردند؛

- از بانوی مهربانم، سودابه آزادگان که همواره با ناسازی‌های من می‌سازند؛

- از دوست فرهیخته‌ام دکتر علی حیدری، استاد دانشگاه لرستان که پیش‌نویس نخست را از نظر گذراندند و نکات خوبی را به من یادآوری کردند؛

- از دوست و هم‌کار ارجمندم، دکتر کامین عالی‌پور، مدرس دانشگاه فرهنگیان لرستان که ایشان نیز با دقت پیش‌نویس دوم را از نظر گذراندند و برخی ایرادهای تاپی را برطرف کردند؛

- از دوست نکته‌سنج‌ام جناب احد رستگار فرد که پیش‌نویس سوم را خواندند و نکته‌های قابل تأملی را بر نگارنده آشکار نمودند؛

- هم‌چنین از دوست بزرگوارم جناب محسن شفیع‌زاده مدیر شهر کتاب خرم‌آباد که نسخه‌ای تازه انتشار یافته از غزلیات بیدل را به من هدیه دادند.

- از دوستان هنرمندم آقایان یاسر دلفان (طراح جلد) و سلیمان میری (خوش‌نویس جلد) و سرکار خانم فرشته صیادپیرانوند (صفحه‌آرا) نیز بسیار سپاس‌گزارم. یزدان بی‌همتا به همه‌ی این ارجمندان تندرستی و بهروزی دهداد!

مقدمه

خاکم به باد می‌رود و آتشم به آب انشای صلح‌نامه‌ی اضداد می‌کنم

این کتاب در حقیقت چکیده‌ی پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد نگارنده در سال ۱۳۷۶ با راهنمایی دکتر کامل احمدنژاد است. از زمان تألیف آن ۲۴ سال می‌گذرد. برای به‌سامان رساندن پایان‌نامه‌ی یادشده رنج‌های بی‌شماری بر خود هموار کردم. همواره بر آن بودم تا کتاب کوچکی از دل این رساله بیرون بکشم. به‌دلیل مشغله‌های زیاد و کار سخت روزنامه‌نگاری «مدتی این مثنوی تأخیر شد»، سرانجام امسال تصمیم گرفتم کار را به انجام برسانم.

به یاد دارم زمانی که می‌خواستم منابع پایان‌نامه را بیابم کم‌تر از انگلستان یک دست درباره‌ی بیدل چیزی یافت می‌شد؛ تا جایی که به سختی توانستم مجموعه غزلیات او را بیابم، آن هم نسخه‌ای که حروف‌چینی‌اش به سامان نبود و کار خوانش شعر ستوار و مطمئن بیدل را بر من دشوار می‌کرد. هرچند در طول این سال‌ها آثار جدیدی درباره‌ی بیدل نوشته شده، اما هم‌چنان کارنامه‌ی بیدل‌پژوهی در ایران تنگ و کم‌وزن است. در این اثر تلاش کرده‌ام که از منابع جدید نیز بهره‌مند شوم تا اثری درخور و قابل خوانش از کار درآید؛ امید که چنین باشد!

آن‌گونه که گفته آمد موضوع این کتاب، بررسی مفهوم پارادوکس و حسامیزی در غزلیات بیدل دهلوی است. باید گفت هنوز پژوهش و اثر

مستقلی بدین نام دیده نشده است یا من ندیده‌ام و تنها اشارات پراکنده‌ای در بعضی از کتاب‌ها و مجلات به چشم می‌خورد؛ زیرا در مورد شخصیت بیدل کاری درخور اهمیت انجام نشده است. اکثر پژوهش‌گران هنگامی که به نام بیدل برخوردند چشم بر هم نهاده و به معرفی مختصری از شرح حال او بسنده کرده‌اند، چون ورود به سرزمین ماز اندر راز بیدل برای هرکسی آسان نیست و سبب آن نیز زبان پیچیده و مبهم اوست. به دیگر سخن، شعر بیدل دارای ویژگی‌های خاص خود است و برای همگان به راحتی قابل فهم نیست.

صد جهان معنی به لفظ ما گم است

این نهان‌ها آشکاری بیش نیست

(۱۹۱/۱۰)

بیدل در ایران چندان شناخته شده نیست، ولی در سال‌های اخیر شاعران نوپرداز به او توجه کرده و علاقه‌ی خاصی نشان داده‌اند. از طرفی دیگر بیدل در قلمرو ایران فرهنگی (افغانستان، تاجیکستان، ازبکستان، هندوستان و ...) جایگاه ویژه‌ای دارد. در دو پاره‌ی فرهنگی ایران‌زمین (افغانستان و تاجیکستان)، شب‌های بیدل‌خوانی برگزار می‌شود؛ به دیگر روی، همان ارزش و اعتباری که "حافظ" در بین ایرانیان دارد، "بیدل" نیز در کشورهای آسیای میانه، به‌ویژه افغانستان و تاجیکستان دارد. بر اساس گفته‌ی نویسنده‌ی "جهان بیدل"، رسم برگزاری "عُرس بیدل" تا همین اواخر در شهرهای دهلوی، کابل و بدخشان متداول بوده است. (حسینی فطرت، ۱۳۹۳: ۵۷)

کتاب خوبی که درباره‌ی بیدل و تفسیر و بیان شعر او در دسترس است، "نقد بیدل" نوشته‌ی زنده‌یاد صلاح‌الدین سلجوقی است. این کتاب

که آینده‌ی تمام‌نمای ارادت فارسی‌گویان غیرایرانی به بیدل است، بیش‌تر به جنبه‌های معنوی شعر بیدل نظر دارد و کم‌تر در لفظ و زبان بیدل و نوآوری‌های طبع شگفتی‌پرور او پیچیده است، اما به هر روی همین کتاب سودمند به مقدار زیادی در شناساندن بیدل در ایران مؤثر واقع شده‌است و کم و بیش کسانی که در ایران به سراغ بیدل رفته‌اند، سر نخ را از نوشته‌های صلاح‌الدین سلجوقی در همین کتاب گرفته‌اند که این امر در جای خود ارزش و اهمیت کتاب یادشده را می‌رساند.

آقای سلجوقی در این کتاب ابتدا بیتی از بیدل را می‌آورد سپس به تفسیر و تشریح بیت از جنبه‌های ذوقی و علمی می‌پردازد. نشر کتاب، نثری شیرین و مشتمل بر تمثیل‌های زنده است. هر چند غلط‌های آشکار چاپی از ارزش کتاب نمی‌کاهد؛ مثلاً در تکمیل بیتی از بیدل شاهی از سعدی می‌آورد:

منجیق آه مظلومان به صبح سخت گیر ظالمان را در حصار

که "منجیق" و "گیرد" اشتباه تایی هستند؛ البته مسلماً این لغزش‌ها از جانب نویسنده‌ی گران‌سنگ نبوده‌است.

کتاب "شاعر آینده‌ها: بررسی سبک هندی و شعر بیدل" اثر نویسنده و شاعر توانای کشورمان، دکتر محمدرضا شفیعی‌کدکنی، نیز از دیگر آثاری است که از آن بهره گرفته‌ام. این کتاب در شکافتن ابعاد گوناگون فکر و شعر بیدل و ویژگی‌های سبکی او بسیار سودمند است.

نویسنده در این کتاب ضمن بررسی اجمالی سبک هندی - که بیدل نیز به این سبک تعلق دارد - عناصر سبکی شعر بیدل را بررسی کرده و آنچه شعر بیدل را از شاعران دوره‌ی تیموری و حتا صائب و اقمار او جدا

می‌کند در این کتاب آورده‌است. نویسنده ضمن برشمردن عناصر سبکی بیدل نمونه‌هایی از دیوان او را به عنوان شاهد آورده و به نقد و تحلیل آن‌ها پرداخته است.

بحث‌های بعدی کتاب شاعر آینه‌ها درباره‌ی کتاب "نقد بیدل" است که پیش از این درباره‌ی آن سخن به میان آمد و نیز دو مقاله تحت عناوین "بیدل و بیدل‌گرایان" و "حافظ و بیدل"، در محیط ادبی ماوراءالنهر در قرن نوزدهم که نویسنده (دکتر شفیعی کدکنی) هر دو را به زبانی روان و ساده ترجمه کرده و دریچه‌ی بسیار خوبی برای آشنایی با دنیای بیدل گشوده است.

پس از آن نویسنده، گزیده‌ای از بهترین غزل‌ها و رباعیات بیدل را آورده و در قسمت آخر نیز تعدادی از واژگان پرکاربرد دیوان بیدل را معنی و تفسیر کرده‌است؛ اسم این قسمت را نیز "فرهنگ تداعی‌ها: خوشه‌های خیال یا شبکه‌ی تصویرها" گذاشته است که در جای خود کمک فراوانی به خواننده‌ی شعر بیدل برای درک شعر او می‌کند. شاعر آینه‌ها یکی از بهترین آثاری است که در ایران به بررسی شخصیت و نقد اشعار بیدل پرداخته است.

بیدل استاد زبردست واژه‌سازی و ترکیب‌سازی است. او در این زمینه بسیار توانمند و چیره‌دست است و ترکیب‌ها و واژه‌هایی را خلق کرده که در نوع خود بی‌بدیل‌اند. بیشینه‌ی این واژه‌ها بر ساخته‌ی ذهن سرکش و خلاق بیدل هستند؛ از جمله: فرصت‌کمین، عبرت‌نگاه، جنون‌پیمانه، تپش‌کدورت، همت‌نشان، وحشت‌کمین، حیرت‌آهنگ، عدم‌فرصت، چمن‌آیین، هرزه‌نالی، غفلت‌سرا، سرمه‌آهنگ، فسرده‌جولان و ...

دکتر محمد غلام‌رضایی در کتاب "سبک‌شناسی شعر از رودکی تا شاملو" درباره‌ی سبک شعری شاعرانی چون بیدل چنین می‌نویسد: «در شعر شاعران این عصر [سبک هندی/ اصفهانی] - به‌ویژه در دیوان شاعران معروف و بزرگ، واژه‌ها و ترکیبات فراوانی می‌توان یافت که شاعران خود ساخته و به کار برده‌اند و ممکن است بسیاری از آن‌ها معنی مجازی یا کنایی داشته باشد. مانند: شب‌نم‌گدا (کسی که شب‌نم‌گدایی می‌کند)، بهارانشا (صفت برای نامه)، تپش‌آماده» (غلام‌رضایی؛ ۱۳۷۷: ۴۰۱)

دریای کرانه‌ناپیدای شعر بیدل

من از دریای کرانه‌ناپیدای سخن بیدل توانسته‌ام تنها به قدر توان و بضاعت اندکم دو ترفند زبانی و آرایه‌ی هنری و معنوی، که سخن او را "از گونه‌ای دیگر" کرده‌است، صید کنم. در این دریای ژرف، توفنده و تپنده، نغز و پُرمغزِ غزلیاتِ بیدل، مروارید و دُرهای گران‌سنگی وجود دارد؛ اما دو دُر سخن‌پرورِ پارادوکس و حسّامیزی به سبب بسامد زیاد در غزلیات بیدل، سر و گردنی بالاتر دارند. البته بیدل با نقش‌بندی‌های خیالی، رنگارنگ و شگفت‌انگیزش از ترفندهای هنری و آرایه‌های ادبی دیگر نیز بهره برده و سخنش را آن‌چنان رنگ و جلایی خاص داده که مخاطب را مست و از خود بی‌خود می‌کند؛ کار و هنری که تنها از توسنِ سرکشِ سخن بیدل برمی‌آید.

برای نمونه در بیت‌های زیر، بیدل کلامش را چنان با آب و تاب صیقل و تراش داده که آدمی حیران می‌ماند و انگشت به دهان!

تنم ز بندِ لباسِ تکلف آزاد است

برهنگی به بَرَم خلعتِ خداداد است

(۲۱۸/۸)

بیدل خود را از بند تکلف و تعلقات دنیوی آزاد می‌داند. او بر آن است که برهنگی هدیه‌ای است خدادادی. از طرفی دیگر با آوردن دو واژه‌ی متضاد لباس و برهنگی، پارادوکسی معنادار و منطقی خلق می‌کند. هم‌چنین با آوردن واژه‌های تن، لباس، برهنگی، بَر و خلعت مراعات نظیری زیبا در محور افقی بیت می‌آفریند و کلام را شیرین‌تر و جذاب‌تر می‌کند. بیت بالا شعر حافظ را نیز فرایاد می‌آورد:

غلام همت آنم که زیر چرخ کبود

ز هر چه رنگ تعلق پذیرد آزاد است

بیتی دیگر:

کوهکن در تلخ‌کامی جوی شیر ایجاد کرد

بر زبان تیشه، گویی نام شیرین بوده است

(۲۷۲/۱)

واقعاً این بیت محشر است، شاعر زنجیره‌ای از آرایه‌های ادبی را ردیف کرده، با نخی نامریی، واژگان کلام را به هم پیوند داده و تصاویری بی‌نظیر و حیرت‌انگیز آفریده‌است. همین ویژگی‌های منحصربه‌فرد است که بیدل را سرآمد و ممتاز ساخته تا دوست‌داران شعرش پس از قرن‌ها، کلام او را با جان و دل بنیوشند.

باز گردیم به زیبایی‌های بیت بالا:

بیدل، کوهکن را در آغاز دیواره‌ی بیت (محور افقی) چنان محکم چیده که ضربه‌ی آغازین به‌سان پتکی سنگین فرو می‌آید و ذهن خواننده به ژرفای داستان فرهاد و شیرین پرتاب می‌شود. در این جا بر خلاف دیگر روایت‌ها، گویی فرهاد به خواب شیرین نرفته و همواره از عشق معشوقش، شیرین، صدای تیشه را از بیستون می‌شنود.

بیت با آرایه‌ی تلمیح، ما را به نوستالژی داستان فرهاد و شیرین می‌برد اما با شیوه‌ای که خاص بیدل است، بین تلخ و شیرین نیز تضادی هنری برقرار است و شاعر در مصراع نخست با واج "ک" بازی کرده که منجر به واج‌آرایی (aliteration) شده‌است؛ بین شیر و شیرین جناس است. "شیرین" با "زبان"، ایهام تناسب و زبان تیشه، نیز جان‌بخشی (Personification) دارد. "زبان" نیز می‌تواند با "تلخ"، ایهام تضاد برقرار کند.

دور گردون گر به کام ما نگردهد گو مگرد
ناامیدی هم خمار مدعا خواهد شکست

شاعر با استفاد از واج‌آرایی، (تکرار واج "گ")، بر گردش گردون بی‌اعتبار تأکید می‌کند.

بنگرید بیت زیر از حافظ:

دور گردون گر دو روزی بر مراد ما نرفت
دائما یک‌سان نباشد حال دوران غم مخور

از این نمونه‌های بی‌مانند در دیوان غزلیات بیدل بسیار است. درباره‌ی هر بیت بیدل می‌توان ده‌ها صفحه‌ی سفید را سیاه کرد اما برای این که سخن به درازا نکشد به همین اندک بسنده می‌کنیم.

